О. С. Кирилюк

ЧИ Є АРИСТОТЕЛЕВЕ «СПІВВІДНЕСЕНЕ» КАТЕГОРІЄЮ?

«А кто не пьет? Назови! Нет, я жду!»
А. В. Велюров (фільм «Покровська брама»)

Розгляд у моїй попередній статті у цій збірці лексично-синтаксичного аспекту «співвіднесеного» у роботах Аристотеля у контексті неперекладностей показав, як я сподіваюсь, що Стагірит під категоріями розумів абсолютно не те, що розуміємо зараз ми з вами. Проте це зовсім не означає, що у певному сенсі у текстах Аристотеля не йшлося все ж таки саме про категорії у сучасному їх розумінні, хоча, можливо, для цього слід провести певні герменевтичні процедури з метою виявлення у текстах філософа тих смислів, про яких він, пробі, і не здогадувався. Метою статті буде показ категоріального статусу «співвіднесеного» у нашому розумінні суті категоріальності, а завданням, поставленими задля досягнення цієї цілі, буде надання категорії «співвіднесене» поняттєвого статусу через її визначення у першому наближенні.

Необхідною попередньою умовою пошуку розв'язання поставленого у заголовку проблемного питання є з'ясування того, що ми маємо на увазі, вимовляючи це слово, тобто, який сенс у наші часи несе у собі цей термін. «Категорії – це найбільш широкі поняття» – таке визначення ми зустрічаємо у всіх філософських підручниках, словниках та енциклопедіях, але мало хто задумується, чи все тут вірно. Прояснення цієї проблеми може дати відповідь на запитання, чи всі категорії є поняттями, і чи всі поняття є категоріями?

Щоб відповісти на нього, звернімося до міркувань з цього приводу Гегеля, який писав, що філософія є справою легкою, тому що займається тим, що є близьким та знайомим усім людям – категоріями. Разом з тим філософія є справою складною, тому що вона рухається у чистих визначеннях думки, але багатьом людям це непросто зробити, через що філософію слід спеціально вивчати. Кожен мислить «філософськими категоріями» – пише Г. Гегель у своїй «Науці логіки» [§§ 1-18], але інстинктивно, несвідомо, через що без підготовки у «чистих формах мислення» поза їхнім «змістом рухатися важко», а цей зміст, що наповняє нашу свідомість, якого б роду він не був, складають певні почуття, споглядання, образи, уяви, а також думки та поняття – вважає мислитель.

Тобто, як бачимо, Гегель явно розрізняє категорії як чисті визначення думки (чисті форми мислення) і власне зміст останнього, до якого входять чуттєві дані та раціональні «думки та поняття». Вже з одного цього визначення категорій як загальних понять буде абсолютно неправильним. Далі, окрім того, що ці чисті визначення думки (категорії) є формами мислення, вони одночасно постають його структурними елементами, або «опорним точками», котрі у своїй взаємовизначеності постають деякими «каркасом», «будівельним риштуванням», на який у процесі мислення ми спираємося. Дані нам неявно, вони «закриті» для нашої інтроспекції тим змістом, котрим ці форми наповнені. Проте, за Гегелем, всі люди ними все ж таки «інстинктивно» користуються.

Так, у наведеному Гегелем у згаданій праці прикладі – висловлюванні «Цей лист (є) зелений» присутні категорії моменту (або часу – ми говоримо про лист, який не був і не буде, тобто, не у минулому чи майбутньому часі, а у часі теперішньому – він є зараз), місця (або простору – лист де? Він тут, оцей лист), буття (або існування – лист що? він є), одиничності (або кількості – скільки тут листя? воно одне), кольору (або якості – лист

який? зелений). Не будь цих категорій, ніякі висловлювання про будь-що були б просто неможливі. Категорії у цьому сенсі можуть бути визначені як певні синтетично-аналітичні «рубрикатори» дійсності, коли кожна з них включає до свого класу все предмети за притаманною цій категорії ознакою (функція синтезу) та виключає всі ті речі, що цієї ознаки не мають (функція аналізу).

Разом з тим самі ці категорії також можуть отримати поняттєвого визначення, коли, і це – справа філософії, ми ставимо питання про те, чим є час, простір, буття, кількість, якість як такі. Повертаючись до заданого вище запитання, ми можемо говорити, що всі поняття у певному сенсі (як рубрикатори дійсності) є категоріями (поняття «яблуко» включає до своєї «рубрики» всі яблука), але не всі категорії є поняттями, тому що щоб стати поняттями, вони мають бути, за словами Гегеля «виколупані» зі змістовного свого функціонування з наступною розгорнутою експлікацією вже їхнього власного, категоріального змісту, коли ця форма мислення буде розглянута у своїх сутнісних дефініціях (про це докладно писали у свій час філософи Київської школи Володимир Шинкарук та Михайло Булатов).

Вважається, що історично першим таке «виколупування» з нашого мислення його глибинних категоріальних структур зі створенням певного їхнього «реєстру» та, власне, першого філософського словника, було зроблено Аристотелем на матеріалі давньогрецької мови. Але і у нього категорії можуть функціонувати «інстинктивно», або неявно (за відомим виключенням, коли мислительний інваріант співпадає з прив'язаною до нього термінологічною номінацією, наприклад, як-от у термінах «час, «простір» і так далі).

Тепер мова вже йде про те, щоб «виколупати» інваріантний універсальний зміст тієї форми мислення, що нас тут цікавить, співвіднесеного, у самого Аристотеля. Відповідно до мети цієї статті це стосується аристотелівського «стосовно чогось». Іншими словами, ми співвіднеслись с аристотелевим співвіднесеним, і тим самим реалізували один з визначених самим Аристотелем варіантів прояву співвіднесеного – між, що пізнається, і тим, хто пізнає.

У нашій літературі, зокрема, у Л. М. Терентьєвої, увага здебільшого звертається лише на один, можливо, головний вид аристотелевого співвіднесеного (інші варіанти співвіднесеного, як правило, остаються поза розглядом), котре виражає «стосовно чого» між двома контрадикторними термінами та є обопільними. Це є, по суті, діалектичне, симетричне, референтне, імагінативне, сутнісне «співвіднесене» (терміни мої – О. К.).

Співвіднесеною в цьому, у Аристотеля далеко не єдиному смислі, є та річ, значення якої можна зрозуміти через значення іншої, у своє чергу також співвіднесеною з нею речі. Наприклад, неможливо зрозуміти, ким є жінка, ігноруючи ті значення, котрі притаманні чоловікові. Так само значення половини чогось не може бути зрозумілим без дефініції цього «чогось» у їхній взаємній співвіднесеності. Тут ми можемо говорити про певне «неявне додане віртуальне (імагінативне) значення», котре ми мовчазно долучаємо до реальної речі при співвіднесенні її з іншою річчю. Виникає ситуація, схожа з феноменом ідеального (віртуального) взагалі. У цьому співвіднесенні реального та ідеального в одній речі (речі, реально даної, та подумки співвіднесеною з нею речі) і полягає, як показав на прикладі товарного-грошового обігу Е. Ільєнков, власне, сутність ідеального, коли товар реально є товаром, а ідеально – грішми, а гроші реально є грошима, а ідеально – товаром.

Діалектичним таке співвіднесене є тому, що воно виражає стосунки між двома протилежностями з такою ознакою діалектичності, як втрата однією протилежністю сенсу при усуненні другої її сторони, адже «верх» не має сенсу без «низу», «ліве» – без «правого», «чоловік» – без «жінки» тощо. Аристотель з цього приводу говорив, що співвіднесені сторони існують разом, і усунення однієї сторони співвіднесеного веде до зникнення іншої сторони. Наприклад, без раба немає пана, без пізнаваного предмету – пізнання.

Симетричним (обопільним) же воно є тому, що така його риса зберігається і при обернені сторін – «низ» не має сенсу без «верху», «жінка» – без «чоловіка».

Референтним даний тип співвіднесеного є тому, що воно полягає у референції, відсилці, посиланні на другу сторону співвіднесеного, цілком у відповідності до значення цього терміну, оскільки референтний – це той, що співвідноситься, пов'язується з чим-небудь, служить для співвіднесення з чим-небудь, прив'язки до будь-чого. До речі, цей термін використовується в англійському перекладі «Метафизики» [Met. 1021a 25-30]. Тобто, цей вид співвіднесеого є таким, що містить у собі «посилання на щось інше».

Ще одна риса даного виду співвіднесеного – вже згадувана імагінативність, визначається тим, що сторона, на яку спрямована відсилка, референція, існує ідеально, поза безпосередньо-чуттєвою даністю, як, приміром, товар імагінативно є грішми. Щодо цієї риси співвіднесеного слід сказати, що мова йде не про те, наприклад, що ми візуально бачимо жінку і імагінативно уявляємо собі чоловіка поза жінкою, поруч з нею, зовнішнім чином. Імагінативна форм співвіднесеної з даною річчю її протилежності постає, за Гегелем, як «своє інше першого», тобто, чоловіче начало у жінці присутнє у ній самій, а не поза нею, і навпаки. Жінка вже тільки тому, що вона є жінкою самою по собі, співвідноситься з чоловіком як з власним «своїм іншим». Сам Аристотель про це писав так: «Знаходитися у відношенні до чого-небудь – це не те саме, що бути за самою суттю співвіднесеним з іншим» [Кат. 8a 20-25].

У розділі С – «Протиріччя» своєї «Науки логіки» у третій примітці Георг Гегель пише, що якщо взяти будь-які тривіальні приклади, скажімо, верх і низ, праве та ліве, батька та сина і так далі до нескінченності, то батько є іншим сина, а син – іншим батька, і кожен має буття лише як це інше іншого, коли визначення одного (приміром, батька – О. К.) має місце лише у співвідношенні з іншим (сином – О. К.). Тобто, коли ми говоримо, приміром, «батько», то саме це слово вже відсилає нас до того, з чим воно співвіднесене – до сина, хоча сам син при батькові може й не перебувати.

Сутнісним такий тип співвіднесеного є тому, у цьому випадку «сама його сутність включає в себе відношення, а не тому, що щось інше знаходиться у відношенні до нього» [Мет. 1021a 25-30], тобто, співвідношення жінки та чоловіка визначається їхньою сутністю, а не якимось зовнішнім ставленням, хоча буває, що деякі чоловіки залицяються до файних жінок не за своєю спільною з жінками сутністю «людина», яка утворює підставу для їхнього співвіднесення, а заради престижу, бажання мати дорогу і красиву «річ» нарівні з авто і т. п.

Окрім даного типу співвіднесеного Аристотель наводить прикладі й інших його різновидів (нижче я нарахував їх шістнадцять), котрі частково несуть у собі деякі вказані ознаки «головного» співвіднесеного, хоча з подальшим розгортанням своїх міркувань Стагірит певним чином ці ознаки звужує, показуючи, що деякі його типи не є контрадикторними та, відповідно, такими, що втрачають функцію обопільності, а також не є суттєвими.

Вже вже не обмежуючись визначенням співвіднесеного через категорії «відношення» та «зв’язку», Аристотель виходить на інші «присуди» усії. У главі сьомій «Категорій» філософ до співвіднесеному зараховує 1) володіння, 2) розташування, 3) чуттєве сприйняття, 4) знання та 5) положення [Кат. 6b].

Співвіднесеними є також речі, котрих порівнюють – одна гора є більшою не сама по собі, а у 6) порівнянні її через співвіднесення з іншою, меншою горою, і це Аристотель виявляє при аналізі такої категорії, як кількість [Кат. 5b 15]. Аналогічно про співвіднесене говорять як про 7) подібне до чогось, причому подібність може бути більшою чи меншою, але не всяке співвіднесене допускає ступінь подібності – так, подвійне не має більшого чи меншого ступеня подібності. Взагалі, тут можна сказати, що такий вид співвіднесеного, як половина стосовно цілого виражає, зрештою, певні 8) рівняння або пропорції.

Серед співвіднесених явищ в межах уявлень про якість він називає 9) властивості та 10) здібності. У главі, присвяченій протилежностям (протилежачому), він також багато уваги приділяє співвіднесеному, показуючи, що про протилежності можна говорити у

чотирьох смислах, і першим з них є розуміння 11) протилежного як співвіднесеного, коли подвійне протилежить половині як співвіднесене.

Звертаючись до питання про обопільність співвіднесених сторін, Аристотель водночас примічає, що не всі співвіднесені мають таку рису, зокрема, говорячи про крило птаха ми не можемо обернути це на вислів птах крила, і тут він говорить скоріше за необопільну співвіднесеність 12) частини та цілого (рука тіла, але – не тіло руки).

У «Метафізиці» [Мет. кн. 5 гл.15] Аристотель теж наводить приклади того, що він вважає «співвіднесеним», подаючи ці викладки у контексті інших категорій. Це те, що відноситься як 13) здатність дечого нагрівати до того, що нагрівається (причина і наслідок, та, окрім цього, потенція і акт як здібність та її актуалізація – О. К.); а також те, що 14) може розрізати – до того, що розрізається (дія та страждання як окремі категорії Аристотеля, або активне та пасивне у латинській версії – О. К.); чи стосунки того, що 15) вимірюється – до міри (процедура вимірювання як метод пізнання – О. К.); і, нарешті, він згадує вже відоме нам 16) пізнавальне співвіднесення – того, що сприймається почуттями до власне чуттєвого сприйняття [Мет. 1020b 25-30].

Виникає питання – як співвідноситься співвіднесене з іншими категоріями, котрі були щойно згадані. Іншими словами, нехай синонімічне вживання відношення та співвіднесеного – це змушена данина віковічній проблемі неперекладностей, то які стосунки мають, скажімо, співвіднесене з причиною, якістю, кількістю, мірою як певними відношеннями?

Моє пояснення полягає у тому, що всі відношення та зв'язки встановлюються між тим, що було якимось чином співвіднесене одне з одним, тоді як саме співвіднесене як історичний «попередник» розвинутих мислительних форм має свій, відмінний від їхнього, категоріальний статус та грає власну логіко-пізнавальну роль як однієї з перших форм та умов пізнання.

Перед тим, як, скажімо, встановити чи мав якесь відношення підозрюваний до ситуації, що є предметом слідчого впровадження, необхідно співвіднести цього підозрюваного та вказану ситуацію, результатом чого може бути встановлення того, що дана людина ніякого відношення до подій, що мають ознаки злочину, не має. Так само всі кількісні, якісні визначення речей, встановлені причинно-наслідкові зв'язки, як і сам зв'язок взагалі, протилежаче, частина і ціле ґрунтуються на співвіднесеному, але власне співвіднесене може бути не причиною та наслідком, а простою часовою послідовністю подій, не зв'язком, а відокремленістю, не протилежачим, а тотожнім (подібним) тощо. Чому це так?

Річ у тім, що даний термін відображує той начальний ступінь пізнання, коли ми вже визначили контури речі у межах категорії «одне» та приступаємо до опису її ознак та властивостей, далі, переходимо до виявлення сутності та прагнемо з'ясувати, які відносини ця річ має з іншими речами. Пізнавальна фіксація якогось невизначеного чогось супроводжується встановленням того, як це чогось проявляє себе «стосовно іншого чогось» (πρός τι). Одна тільки операція з контатації границь поки що невизначеного предмета вже автоматично робить цей предмет співвіднесеним з чимось іншим – довкіллям, іншими речами тощо.

Співвіднесене у цьому плані постає (прошу вважати це анонсованим визначенням даної форми мислення) як широка, бідна та абстрактна категорія, котра є чи не найпершим етапом пізнання віяла стосунків даної, змістовно ще невизначеної речі («одного»), з іншими речами або явищами. Перед тим, як ці стосунки пізнати, ми маємо зафіксувати певні передпізнавальні «вектори», котрі виходять за границі речі і котрі стануть першим кроком на шляху визначення сутності, властивостей та відношень даної речі. Подальший процес полягає вже у з'ясуванні того, які ці попередньо співвіднесені речі мають категоріально відношення одна з одною – зв'язку чи відокремленості, умови чи обумовленості, причини чи наслідку, детермінанти чи детермінованості тощо. З метою розрізнення від традиційного терміну «співвіднесене» таким чином зрозумілу категоріальну форму про-

поную називати «співвіднесеність».

Важливим моментом функціонування категорії «співвіднесеність» є те, що вона передбачає наявність третьої сторони – суб'єкта, що здійснює дане конкретне співвіднесення. Іншими словами, має бути той, хто співвідносить половину та подвійне, визначає співвіднесеність при порівнянні та вимірюванні, співвідносить причину і наслідки (спостерігаючи, як гаряче нагріває холодне) тощо.

На прикладі розгляду розташування як співвіднесеності дуже добре проявляється не тільки відмінність останнього від зв'язку чи відношення, але й визначальна роль цієї «третьої сторони». Коли у пізнанні формується «пресуппозиция» (можна сказати, передсенс), тобто щось таке, що вербально і поняттєво ще не оформлено, але вже готове до цього оформлення як згусток поки що не кристалізованого смислу, відбувається пошук відповідних засобів для вираження цього змісту, який має всі ознаки співвіднесеності. У Жана Бодрійяра у «Системі речей» це є в описі співвіднесеності меблів у традиційній «буржуазній» квартирі. Завдяки тому, що речі в ній співвіднесені з людиною, яка надає сенс їхній просторової організації, між ними також виникає певна співвіднесеність (не зв'язок і не відношення – для цього вони занадто різнорідні – ліжко саме по собі ніяк не відноситься до шафи самої по собі), що відповідає принципам гармонії та пропорційності.

Ще однією особливістю даної категорії є те, що вона у своїх функціях постає завжди актуальною. Будучи, як говорилось, начальною стадією пізнання та визначення речей та явищ, вона актуалізується у кожному новому акті співвіднесення, що його здійснює вказана «третя сторона». Перед тим, як вимірювати дещо, ми маємо співвіднести між собою те, що вимірюється з вибраним нами еталоном, тобто, з тим, за допомогою чого ми робимо ці виміри. Перед тим, як встановити, які відношення чи зв'язок існують між речами, ми також повинні їх попередньо співвіднести одна з одною. Будь-яке математичне обчислювання вимагає попереднього співвіднесення чисел, скажімо, натурального ряду, де кожне число є співвіднесеним з двома найближчими сусідніми числами, меншим і більшим, і ними визначається.

Співвіднесеність, визначена таким чином, становить категоріальну основу таких пізнавальних процедур, як спостереження, порівняння, вимірювання, кореляція, аналогія (співвідношення грецькою буде αναλογία). Серед лексичних (поняттєвих) засобів, що несуть у собі інваріантний зміст співвіднесеності, можна назвати такі, як корелятивний (взаємно залежний, співвідносний), референтний (відсилка, посилання на щось), релевантний (такий, що має відношення до чогось, відповідний чомусь), когерентний (взаємозв'язаний), згідний (рос. 'сообразный'), відповідний (рос. 'соответствующий'), узгоджений (рос. 'согласованный'), співставний, нормативний, еталонний, знаковий тощо.

Іншими словами, перед тим, як почати спостерігати, порівнювати, вимірювати, проводити аналогії ми маємо співвіднести між собою те, що спостерігаємо, порівнюємо, вимірюємо і т. д. Необхідною умовою пізнання та визначення речей та процесів як корелятивних, референтних, релевантних когерентних, згідних, відповідних, узгоджених, нормативних, еталонних, знакових тощо є те, що й у цих випадках ми також маємо застосувати категорію «співвіднесеність», хоча, можливо, і у латентний спосіб, «інстинктивно».

Аристотель писав, що якщо дехто безперечно знає, що дещо є співвіднесеним, то він буде також точно знати й те, з чим власне воно співвіднесене [Кат. 8а 35]. Відповідно, істинним буде і зворотне твердження, що якщо ми знаємо речі, з якими співвіднесена дана річ, ми знаємо також, чим ця річ є. Іншими словами, перед тим, як з'ясувати, чим є та чи інша річ, ми маємо «активізувати» таку первинну категоріальну форму, як співвіднесеність взагалі та знайти ті явища чи речі, з якими дана річ співвіднесена. Адже якщо ми цього не зробимо, то і те, чим, власно кажучи, є ця річ, ми не узнаємо, оскільки з іншими речами, завдяки чому і можуть проявитися її властивості та розкритися її сутність, ми її не співвідносили. Ця пізнавальна дія категорії співвіднесеність у своїх синтетико-

аналітичній функції включає до свого класу всі співвіднесені речі та виключає речі не співвіднесені. Але оскільки останні виступають, по суті, ніяким чином не даними нам ані безпосередньо, ані через інші речі своєрідними речами-у-собі, то вони випадають з будь-якого позитивного знання. Разом з тим до першої рубрики (класу), утвореного категорією співвіднесеності, входять всі тим чи іншим способом визначені (ясно, що через співвіднесеність з іншими речами) знані нами речі у їхній поняттєвій формі.

На підсумок можна сказати, що категорія «співвіднесеність» є універсальною, оскільки охоплює всі без виключення речі. Співвіднесеним буде будь-яке поняття, оскільки його зміст розкривається через співвіднесення з іншими поняттями. Чуттєво даний образ буде співвіднесеним з поняттям, котре, у свою чергу, також є співвіднесеним з цим образом, коли, скажімо, ми, називаючи дерево, котре сприймається нами візуально, деревом, співвідносимо його, унікальне та одиничне, конкретне дерево, що росте тут і тепер, із загальним поняттям дерева як такого. Кожна окрема нота буде співвіднесеною з іншими нотами певного музикального ряду, посідаючи певні місце у ряду звукових коливань, конкретний колір співвідноситься з усім спектром світлових хвиль тощо. Дивує, але цю універсальність співвіднесеності бачив і Аристотель, який говорив, що дуже важко, або неможливо показати, що жодна сутність не є співвіднесеною [Кат. 8а 30].

З огляду на це, переіначивши фразу кіногероя з епіграфу, можна запитати: «А что есть не соотнесенным? Назови! Нет, я жду!»

Література:

1. Аристотель. (1978). Категории. В: Аристотель, Соч. в 4-х тт. Т. 2 (сс. 51-90). Москва: Мысль.
2. Аристотель. (1976). Метафизика. В: Аристотель, Соч. в 4-х тт. Т. 1 (сс. 63-367). Москва: Мысль.
3. Гегель Г. В. Ф. (1970). Наука логики: в 3-х тт. Т.1 (501 с.). Москва: Мысль.